

Marianne Lind. Språk som handling og tekst – diskursnivået i logopedisk praksis. Norsk tidsskrift for logopedi. 2005, nr 3, side 5-8.

Dette er forfatters manuskriptversjon av artikkelen. For originalversjon, ta kontakt med Norsk logopedlag / Norsk tidsskrift for logopedi

<http://norsk-logopedlag.no/>

Språk som handling og tekst – diskursnivået i logopedisk praksis*

Marianne Lind, Bredtvet kompetansesenter

Når språkevnen på en eller annen måte rammes av sykdom eller skade, påvirker det også den helt sentrale evnen til å bruke språket som et redskap for handling. Denne artikkelen presenterer noen sentrale begreper og fenomener knyttet til diskursnivået og gir eksempler på vansker knyttet til dette nivået.[†]

Tekst

Språklige ytringer som er bundet sammen med hverandre og har funksjon innenfor en kommunikativ aktivitet, kaller vi en tekst. Tekster er altså ikke bare skriftlige, men også muntlige, for eksempel kan vi si at en samtale er et eksempel på en type tekst. Tekstelementer – det vil si de signalene vi bruker for å skape tekster – behøver heller ikke være kun språklige; de kan også være ikke-språklige, slik som bilder, gester, blikk, farger, toner osv. Tekster kan videre være planlagte eller spontane, og de kan være monologiske (skapt og fremført av én språkbruker) eller dialogiske (skapt og fremført i et samspill mellom to eller flere personer, slik samtaler typisk er). Vi er med andre ord kontinuerlig omgitt av tekster, og vi deltar hele tiden i tekstproduksjon og tekstforståelse, selv om vi ikke er forfattere eller journalister. Mennesket er på mange måter et tekstuel vesen.

Kontekst

All kommunikasjon, og dermed all språkbruk, foregår innenfor en kontekst (en sammenheng) som både preger språket og som selv preges av språket. Det er altså et toveis – dynamisk – forhold mellom tekst/språkbruk og kontekst. Konteksten beskrives av og til som et sett av rammer som omgir en språklig ytring, og som ytringen forstås i forhold til. Slike rammer kan være språklige eller ikke-språklige. Den språklige konteksten består av de ytringene som er sagt eller skrevet før den aktuelle ytringen, mens den ikke-språklige konteksten består av mange faktorer, blant annet tidspunktet for kommunikasjonen, stedet der kommunikasjonen foregår, emnet for/målet med kommunikasjonen, måten det kommuniseres på (tale, skrift), kunnskap og forventninger kommunikasjonsdeltakerne har i forhold til hverandre og til det de kommuniserer om (f.eks. delt og felles bakgrunnskunnskap).

* Denne artikkelen ble opprinnelig publisert i *Norsk tidsskrift for logopedi*, nr. 3, 2005 (s. 5-8)

[†] Artikkelen bygger hovedsakelig på to lærebokskapitler jeg har skrevet: kapittel 6 (Diskursanalyse) i Lind, Uri, Moen og Bjerkan: Ord som ikke vil, Novus, 2000 og kapittel 2 (Språk som handling og tekst) i Kristoffersen, Simonsen og Sveen (red): Språk – en grunnbok, Universitetsforlaget, 2005.

Konteksten er med andre ord mangfoldig, og vi mennesker er da også i stand til å tolke frem endeløse rekker av sammenhenger. Men i praksis – i faktisk mellommenneskelig kommunikasjon – er det bare en begrenset del av konteksten som er relevant, og som vi dermed tar hensyn til. Hvilke kontekstelementer som får lov til å spille en rolle i den aktuelle kommunikasjonssituasjonen, er avhengig av fokuset med kommunikasjonen. Det viktigste bidraget konteksten gir, er at den begrenser den mangetydigheten som finnes i alle isolerte ytringer. Det er først når ytringen blir plassert i en sammenheng, at vi kan forstå meningen med den.

Tekst i kontekst = diskurs

Når vi forholder oss til språk som tekst i kontekst, befinner vi oss på det vi kaller et diskursnivå. Diskurs er et begrep som brukes innenfor mange fagfelt, men med utgangspunkt i språkvitenskapen kan vi si at diskursanalyse dreier seg om å undersøke hvordan språk fungerer som et redskap for handling. Handling forstås her i nokså vid forstand, slik at diskursanalyse kan dreie seg om alt fra å undersøke en enkelt samtale på et mikroplan – som gjerne vil være relevant i logopedisk praksis – til å studere mange og ulike tekster i et makroperspektiv, for eksempel i forhold til ulike typer maktstrukturer (kjønn, alder, klasse osv.), i et historisk og/eller samtidig perspektiv. En studie av teori og praksis i relasjonen mellom logoped og "bruker/elev/pasient" de siste femti år kan for eksempel gjennomføres innenfor en diskursanalytisk ramme.

Mentale modeller

Kommunikasjon er samarbeid, og når vi kommuniserer med en person med en språkvanske, består mye av arbeidet i å tydeliggjøre hva som er den relevante konteksten for en akseptabel forståelse av en ofte ufullstendig og ikke fullt ut forståelig ytring. En måte å beskrive dette kommunikasjonsarbeidet på er å si at deltakerne bygger og samordner mentale modeller. En mental modell er en representasjon av for eksempel en situasjon eller en hendelse med bestemte personer og objekter som har bestemte relasjoner seg imellom. Verken når vi produserer eller når vi forstår språklige ytringer, er det slik at vi tar for oss ytring for ytring i isolasjon. Det er heller slik at vi stadig integrerer nye ytringer i den mentale modellen vi er i ferd med å bygge opp. Vi bruker den kunnskapen vi har om konteksten (i vid forstand) til å bygge videre på og revidere modellen slik at den gir et mest mulig dekkende bilde av det

kommunikasjonen dreier seg om. Kommunikasjon involverer dermed ferdigheter av både kognitiv og lingvistisk art.

En oppdiktet (og etter hvert gammel) historie kan tjene som illustrasjon: Far og sønn er ute og kjører og kommer ut for en ulykke. Faren omkommer, mens sønnen får store skader som krever en operasjon. Han havner på sykehus, men legen som har vakt, sier: "Jeg kan ikke operere ham. Det er sønnen min." Den første gangen man hører denne eller lignende historier, lurar man kanskje litt på hvordan det har seg at legen kunne si dette; guttens far omkom jo i ulykken? Poenget er selvfølgelig at legen er kvinne og altså guttens mor. I vårt samfunn er det imidlertid fremdeles slik at mange leger – og langt de fleste kirurger – er menn. Mange av oss har dermed bygd opp en mental modell der vi forestiller oss at legen er en mann, fordi det stemmer best overens med de forestillingene og erfaringene vi har med verden omkring oss. For å forstå teksten må vi altså endre på den mentale modellen når vi hører legens ytring: "Det er sønnen min".

Referanse

Det å bygge og samordne mentale modeller er nært knyttet til det å kunne forestille seg noe, å kunne ta en annens perspektiv. Det innebærer blant annet å kunne beregne hva som er kjent og hva som er ny informasjon for mottakeren (det vil si beregne hvor omfattende den felles konteksten er mellom kommunikasjonsdeltakerne), og å kunne velge et språklig uttrykk som gjenspeiler det riktige nivået av "kjenthet". Når vi kommuniserer, refererer vi hele tiden til personer, gjenstander, steder, hendelser osv., og vi velger uttrykksform avhengig av kontekst. Skal vi for eksempel si noe om en gutt, og det finnes bare én gutt i den aktuelle konteksten, holder det å bruke et uttrykk med høy grad av tilgjengelighet, for eksempel et pronomen ("han"). Finnes det derimot både en gutt og en mann i konteksten, er det naturlig å velge en mer eksplisitt uttrykksform, for eksempel en bestemt nominalfrase ("gutten"), og finnes det flere gutter i konteksten, må vi bygge ut og spesifisere nominalfrasen ("gutten med rød genser").

For personer med en språkvanske kan det være vanskelig å uttrykke og forstå referanse på en kommunikativt passende måte. Det gjelder blant annet afasirammede, personer rammet av Alzheimers sykdom og barn med spesifikke språkvansker. Problemene gir seg ofte utslag i en overrepresentasjon av én type form, ofte pronomener, større mengde av vage og semantisk tomme nominalfraser og mer bruk av egennavn. Et eksempel fra Andreassen (1997), som er

en studie av fortellerkompetansen til barn med spesifikke språkvansker, viser hvordan et av barna (en tiåring) har en overvekt av nominale former slik at teksten virker svært oppstykket:

Barn: det er en gutt og en hund som sover
og frosken går opp av glasset
så våkna hunden og gutten
og ser at frosken er borte
gutten leita under støvlene
mens det hunden leita i glasset
og gutten ropa ut gjennom vinduet
og gutten krabba opp på vinduskarmen

Vansker med å uttrykke og forstå referanse kan tolkes på ulike måter. Problemene kan være av semantisk art (vansker med å hente frem riktig leksikalsk uttrykk), av grammatisk art (vansker med å gi uttrykket riktig morfologisk og syntaktisk form), av pragmatisk/diskursiv art (vansker med å beregne hva slags uttrykk som er passende i konteksten) eller av kognitiv art (f.eks. vansker med hukommelsen). Det er nok også hensiktsmessig å være åpen for at problemene kan ha flere årsaker samtidig.

Språk som handling

Uansett hvilken oppfatning vi har av hva språk "er", eller hvor språket "finnes", kommer vi ikke utenom at språkets sentrale funksjon er kommunikasjon, altså samhandling – det at to eller flere mennesker gjøre noe sammen og gjør noe til felles viten – gjennom språket. Å bruke språket innebærer altså at vi utfører handlinger. Noen handlinger kan vi faktisk bare utføre ved hjelp av språket, for eksempel det å døpe, dømme eller vedde. Selve handlingen – og konsekvensene av den – finnes ikke før vi har kommet med en bestemt ytring, for eksempel "du dømmes til fengsel i ett år" eller "jeg vedder 100 kroner på at Rosenborg rykker ned". Den språklige ytringen er en handling som skaper en ny "virkelighet", en ny tilstand i verden. Slike ytringer er veldig tydelig språkhandling (Austin 1962, se også Svennevig 2005), men også alle andre ytringer er handlinger der det ved hjelp av språket etableres bestemte relasjoner med rettigheter og forpliktelser mellom den som produserer ytringen, og den som mottar den. Vi påstår, informerer, spør, anmoder, advarer, osv., og som produsenter har vi ansvar for sannhetsinnholdet i ytringen og for at den er relevant i sammenhengen, mens vi som mottakere har ansvar for å lytte og respondere på en ordentlig måte.

Form og funksjon

Når vi forholder oss til språklige ytringer som handlinger, er det viktig å kunne skille mellom ytringens syntaktiske og semantiske form og dens pragmatiske og kommunikative funksjon.

La oss si at vi ønsker å be eller anmode noen om noe, for eksempel om å lukke vinduet.

Anmodningen er da en språkhandling – en kommunikativ funksjon – som kan utføres ved hjelp av ulike lingvistiske former. Vi kan for eksempel være nokså direkte og bruke en imperativkonstruksjon: "Lukk vinduet!", eller vi kan utrykke oss litt mer forsiktig ved hjelp av en spørresetning: "Kan du lukke vinduet?" eller en utsagnssetning: "Det ville være fint om du kunne lukke vinduet". En og samme funksjon kan altså realiseres ved hjelp av ulike former. Motsatt kan en og samme form – for eksempel en spørresetning – brukes for å realisere ulike funksjoner, slik som spørsmål ("Hvor mye er klokka?"), bebreidelse/ordre ("Hvor ofte må jeg si at tomatene ikke skal ligge i kjøleskapet?"), overraskelse ("Hva er det du sier?!") osv.

Det er altså ikke et én-til-én forhold mellom form og funksjon, noe som ikke minst viser seg når vi ser hvordan en sterkt afasirammet mann (A.) med agrammatisk tale er i stand til å spørre om noe – altså realisere en bestemt språkhandling – uten å kunne produsere noen som helst type setningskonstruksjon. (A. snakker her med M., som ikke har afasi. Anders og Amanda er to andre afasirammede som A. og M. kjenner. Punktum betyr pause, og likhetstegn betyr forlenget lyd.)

A: ... du=

Anders

M: .. ja

A: og Amanda

M: .. ja

A: ... eh=

Am- Anders og eh=

... klokka?

... klokka?

M: .. n- når de var her .. mener du

A: .. ja akkurat

A. er ikke selv i stand til å formulere språkhandlingen som en noenlunde forståelig grammatisk ytring, men han gir noen nøkkelord og signaler (spørrende intonasjon) som gjør at M. kan gjette på hva han forsøker å formidle. Gjetningen omfatter både hva slags språkhandling og hva slags meningsinnhold han vil uttrykke. Etableringen av språkhandlingen foregår med andre ord i samarbeid mellom deltakerne, som en interaksjonell prosess.

Direkte og indirekte språkhandlinger

Språkhandlinger kan også realiseres mer eller mindre direkte. I en direkte språkhandling er det samsvar mellom form og funksjon, som for eksempel når en ordre formuleres som en imperativsetning: "Slukk lyset!" I en indirekte språkhandling er det slik at formen på ytringen peker mot en annen språkhandling enn den som faktisk realiseres, som når ordren formuleres som en påstand: "Det ville være fint om du kunne slukke lyset" eller som et spørsmål: "Kan du slukke lyset?" I den siste eksempelsetningen her spør vi jo rent bokstavelig etter vedkommendes evne (fysisk) til å utføre en handling, men konvensjonelt forstår vi dette vanligvis som en ordre eller anmodning, en oppfordring til en bestemt handling. Det er ulike grunner til at vi ikke alltid uttrykker oss direkte, blant annet spiller det en stor rolle hva slags relasjon det er mellom sender og mottaker. Vi forsøker gjerne å bevare gode relasjoner til dem vi kommuniserer med, og ikke alle relasjoner "tåler" i samme grad direkte formuleringer.

Siden indirekte språkhandlinger innebærer et manglende samsvar mellom form og funksjon, er det sannsynlig at det er vanskeligere å forstå indirekte enn direkte språkhandlinger for personer med en språkvanske. I en samtale mellom en afasirammet kvinne og logopeden hennes illustreres dette. Fru H. har en Wernicke-type afasi.

Log: jeg syns at De snakker mye bedre nå fru H

Fru H: ja jeg er .. jeg sy- jeg syns jeg snakker ålreit

Log: ja

Fru H: visst jeg ikke .. vær- for ivrig

Log: ja visst ja

kan De lese litt for meg?

Fru H: ja da

Log: kan De det?

Fru H: jeg kan

jeg kan

Log: kan De lese litt overskrifter?

Fru H: ja (begynner å lese)

Logopeden stiller her et spørsmål ("kan De lese litt for meg?") som kan tolkes enten som en direkte språkhandling (spørsmål om kognitiv evne) eller som en indirekte språkhandling (anmodning om atferd). Det er rimelig å anta at det er den indirekte språkhandlingen som er den intenderte fra logopedens side. Det er imidlertid tydelig at fru H. forholder seg til den direkte språkhandlingen, og det er først når spørsmålet gjentas for tredje gang, i en mer spesifisert form, at hun gir en respons som er passende i konteksten (hun begynner å lese).

Det sentrale spørsmålet er selvfølgelig om fru H. her forstår at det dreier seg om to språkhandling og mer eller mindre bevisst velger å forholde seg til den ene, eller om hun ikke forstår den indirekte språkhandlingen og dermed bare kan besvare den direkte. Utfra et enkeltstående eksempel kan vi selvfølgelig ikke trekke noen slutning om dette, men et mulig motiv for å forholde seg (bevisst) bare til den direkte språkhandlingen kan ligge i selve samtalsituasjonen. I en "logopedesamtale" er det nok ikke uvanlig at det blir snakket om evner (kognitive, språklige, fysiske osv.), og logopeden har i kraft av sin rolle "rett" til å stille direkte spørsmål om evner. I eksempelet ser vi også at temaet rett forut for det aktuelle spørsmålet er av en slik "metalingvistisk" karakter (de snakker om fru Hs evne til å snakke). Det er altså flere kontekstfaktorer, språklige så vel som ikke-språklige, som gjør at det kan være vel så relevant og naturlig å tolke logopedens ytring som en direkte språkhandling. Både egenrapporter og ulike typer studier viser imidlertid at personer med språk- og kommunikasjonsvansker reelt har større problemer med indirekte enn med direkte språkhandling (se f.eks. Hamilton 1994, Vogt-Svendsen 1998).

Alt henger sammen med alt

I denne artikkelen har jeg forsøkt å gi en smakebit på hva et diskursperspektiv på språk, språkbruk og språksvikt kan innebære. Vi mennesker er i bunn og grunn språklige vesener; det er språkevnen som virkelig skiller oss fra andre levende vesener. Når vi lærer og bruker språket, skjer det hele tiden i en sammenheng, en kontekst, og i de språklige aktivitetene vi deltar i, dannes det stadig tekster. Som kommunikasjonsdeltakere "arbeider" vi med andre ord hele tiden med tekst og kontekst – altså med diskurs. Selv når det i logopedisk praksis fokuseres på språklige detaljer i tilsynelatende isolasjon fra andre språklige fenomener, kan vi se dette som et arbeid "i diskursens tjeneste".

Litteratur

- Andreassen, A.B. (1997): "... åsså var det to frosk" En studie av fortellerkompetansen til barn med språkvansker. Upublisert hovedfagsoppgave, Pedagogisk forskningsinstitutt, Universitetet i Oslo.
- Austin, J.L. (1962): How to do things with words. Oxford: Oxford University Press.
- Hamilton H. (1994): Conversations with an Alzheimer's patient. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kristoffersen, K.E., H.G. Simonsen & A. Sveen (red) (2005): Språk – en grunnbok. Oslo: Universitetsforlaget.
- Lind, M., H. Uri, I. Moen & K.M. Bjerkan (2000): Ord som ikke vil. Oslo: Novus.
- Svennevig, J. (2005): "... hvis du skjønner hva jeg mener" Kommunikasjon som forhandlingsprosess. Norsk Tidsskrift for Logopedi nr 1 (11-15).
- Vogt-Svendsen, M. (1998): Fremover etter hodeskade – med hodet til hjelp. Oslo: Unipub Akademika.